

אמר לחכמה אחתי את
נפש לאסתר אומן זכרה לברכה

נשים בעולם היהודי

כתב עת למחקר והגות

חוברת כ
תשפ"ו • 2025

המרכז לחקר האישה ביהדות
ע"ש פניה גוטספלד הלר
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן

הנהלה: פרופ' ישראל אומן, פרופ' אלישע האס, פרופ' אביעד הכהן,
פרופ' אמנון אלבק, גב' רחל פורסטנברג

עורך ראשי: פרופ' יהודה פרידלנדר
עורכת: ד"ר רבקה גולדברג (דביר)

מערכת: פרופ' יפה ברלוביץ, פרופ' זאב גריס, ד"ר רות למדן, פרופ' לילך
רוזנברג-פרידמן, פרופ' יעל שמש, ד"ר נעמה טייטלבוים-קריא
מזכיר המערכת: ד"ר יצחק פס

מועצת מערכת: פרופ' שולמית אליצור, פרופ' ניצה בן-דב, פרופ' אביעד
הכהן, פרופ' תמר וולף-מונזון, ד"ר רוני ויינשטיין, פרופ' חוה טורניאנסקי,
פרופ' אוריאל סימון, פרופ' חביבה פדיה, פרופ' שמואל פיינר, פרופ'
איטה שדלצקי ז"ל, פרופ' זיוה שמיר, פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית: חנה פורטגנג

רשימת המשתתפים:

ד"ר רוני באר-מרקס, האוניברסיטה הפתוחה
ד"ר ג'קלין לאזנוב, האוניברסיטה העברית, ירושלים
ד"ר סמדר פלק-פרץ, המכללה האקדמית לחינוך 'אורות ישראל'
ד"ר תמי קמינסקי, המכללה האקדמית הרצוג
ד"ר דנה קרן-יער, האוניברסיטה הפתוחה
ד"ר עינת רמון, מכון שכטר למדעי היהדות, ירושלים
פרופ' מרגלית שילה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן
ד"ר תמר שכטר, ת"ד 296, יהוד

ISSN 1565-3625

© כל הזכויות שמורות

המרכז לחקר האישה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 5290002
דוא"ל: massehet@gmail.com

כתב העת **מסכת** נוסד ב'מתן, מכון תורני לנשים' לזכרה של אסתר אומן, שהייתה בין תלמידותיו הראשונות. אסתר, שהקדישה את חייה לביתה ולגידול משפחתה, החלה לחבוש את ספסלי בית המדרש בהיותה בת שישים ושתיים, ולראשונה בחייה התעמקה בלימודי תנ"ך, תלמוד ומחשבת ישראל. לאחר שש שנים נפטרה ממחלת הסרטן. קורות חייה מגלמים אולי יותר מכל את מהפכת לימוד התורה לנשים שבדור האחרון.

 **המרכז לחקר
האישה ביהדות**
ע"ש פניה גוטספלד הלר

**הפקולטה
למדעי היהדות**
אוניברסיטת בר־אילן

תוכן העניינים:

- מכתבים במקום ציון':**
השכלה, אורתודוקסייה ומגדר מבעד למכתביה של אידא בוראק
רוני באר-מרקס
עמ' 19
- 'לאגור רסיסי ביטויים': המאבק לשחרור הנשים מן האלם**
תמר שכטר
עמ' 41
- 'לבנין אנו שואפים ואיננו חשים את מה אנו הורסים':**
הזדהות וחתרנות בכתביה של הסופרת יהודית מנש
תמי קמינסקי
עמ' 75
- 'חישוף אור הנפש' במכתביה ובכתביה של יעל גורדון**
עינת רמון
עמ' 109
- משפל להעצמה:**
רבקה אלפר, תיעוד סיפורי חיים של נשות היישוב
מרגלית שילה
עמ' 147
- עדינה כהנסקי: המסע אל הציבוריות**
ג'קלין לאזנוב
עמ' 181
- זיקות למקרא בשירי ילדים מאת אלה אמיתן-וילנסקי**
סמדר פלק-פרץ
עמ' 217
- נועצות בלבבן: איך בנות תקופת היישוב כתבו רומנטיקה**
דנה קרן-יער
עמ' 245

תקצירים באנגלית

פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן
ראש המרכז לחקר האישה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר:

המרכז לחקר האישה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר, הפועל בפקולטה למדעי היהדות באוניברסיטת בר-אילן, נוסד בשנת 1998 ביוזמתה של פניה גוטספלד הלר ז"ל – פילנתרופית, סופרת, מחנכת ושורדת שואה – תושבת ניו יורק שפעלה רבות לחיזוק הזהות היהודית בדור שלאחר החורבן.

המרכז הוא מכון מחקר בין-תחומי שמטרתו לעודד עיון מחודש, ביקורתי ומעמיק במעמדה ובתרומתה של האישה ביהדות – הן על פי המקורות והן במציאות ההיסטורית, החברתית והתרבותית לאורך הדורות. פעילותו נשענת על ההבנה כי ההיסטוריה המסורתית – ובתוכה גם זו היהודית – נכתבה על פי רוב מזווית גברית, אגב השמטת קולן, סיפורן ותרומתן של נשים. לפיכך המרכז שואף להאיר את הסיפור הנשי ולהשיב לנשים את מקומן הראוי בזיכרון הקולקטיבי ובשיח האקדמי. המרכז מקדם מחקר בין-תחומי, מעניק מלגות לחוקרות ולחוקרים, יוזם כנסים, תערוכות ופרסומים ומשתתף בהם ופועל להטמעת תודעה ציבורית רחבה בדבר מקומן של נשים ביהדות – בעבר ובהווה, בתאוריה ובמעשה.

שנת תשפ"ד נפתחה באסון הכבד של מתקפת שבעה באוקטובר, שהותירה חותם עמוק על החברה הישראלית כולה. בתוך שגרת חירום מתמשכת נדרש גם המרכז לחשב מסלול מחדש מתוך קשב למצוקות, לאובדן ולצורך בכתף מחקרית-קהילתית תומכת. העשייה המחקרית הפכה לא רק לכלי ליצירת ידע אלא גם למרחב של עיבוד, שיתוף ותקווה.

במסגרת זו התגבשה יוזמה מחקרית ייחודית: קבוצת מחקר שהתמקדה בנושא קהילת הנשים הכותבות בתקופת היישוב – שיקום עיוני והיסטוריוגרפי, ביוזמתה ובהובלתה של פרופ' יפה ברלוביץ ובשיתוף פרופ' מרגלית שילה. הקבוצה, שכללה כשלושים חוקרות, התכנסה לאורך השנה לדיון בייצוגים שונים של נשים כותבות: סופרות, עיתונאיות, פובליציסטיות ומתעדות שפעלו בארץ ישראל בתקופת היישוב (1882–1948) – אך נדחקו לשוליים ונשכחו מדפי ההיסטוריה.

המפגשים שימשו קרקע פורייה לעיון מחודש בדמויות נשיות פורצות דרך והציבו יעד מוצהר של תיקון ושחזור – לא להחזרת עטרה ליושנה בלבד אלא להרחבת גבולותיו של הסיפור ההיסטורי עצמו. שיא הפעילות היה בכנס מרגש שנערך בסוף השנה, שבו הוצגו פירות המחקר מזוויות מגוונות והושמעו תובנות חדשות על זהות, זיכרון וכתובה נשית בתקופה זו.

גיליון זה של כתב העת 'מסכת' מוקדש לפרסומי קבוצת המחקר ומשמש במה לביטוי מרוכז של שנת עשייה אינטלקטואלית ורגשית כאחת.

המרכז לחקר האישה ביהדות יוסיף גם בשנים הבאות לחקור, לחשוף ולתעד את סיפוריהן ואת פועלן של נשים יהודיות מתוך אמונה עמוקה כי מחקר כזה אינו רק תרומה לעולם הדעת, אלא גם מקור לכוח, להשראה ולתיקון חברתי.

השער הנעול והדממה: כתיבתן של נשים בתקופת היישוב

נעמה טייטלבוים-קריא

התכוונתי לכתוב ספר, שימסור לדורות הבאים את מאבק חיינו, חיי יום יום למען המולדת [...] גם יראתי מהחיים האינטימיים שאני מגלה לרבים פן ידונו אותי לכף חובה (יהודית הררי, 1948).

מילים תמציתיות אלו, שכתבה הסופרת יהודית הררי אל מבקר הספרות משה כרמון, פותחות לנו צוהר לחייהן של נשים כותבות בתקופת היישוב שעומדות במוקד גיליון זה של כתב העת 'מסכת'. נשים אלו חיו, פעלו וכתבו בתקופה שפותחת עידן חדש בחיי הלאום, וכתבתן מושפעת ומבטאת את התמורות הייחודיות של תקופה זו. פעמים רבות הן כותבות מתוך תודעה היסטוריות עמוקה, אולם בד בבד הן גם כותבות את עצמן ואת חוויותיהן האישיות, המשפחתיות והיום-יומיות.

אף שנשים לא מעטות בתקופה בראשיתית זו ניסו לשלוח ידן בכתיבה בדרך זו או אחרת; מקצתן הצליחו להוציא לאור את דבריהן, ואחרות נתקלו ב'שער נעול' כאשר ביקשו לפרסם את כתיבתן. רק מיעוטן זכו להכרה על תרומתן הספרותית בזמנן, ומיעוט קטן עוד יותר זכו שכתבתן תקבל מקום בחקר ספרות התקופה ובכתיבה ההיסטוריוגרפית עליה.

בשנים האחרונות מובילות יפה ברלוביץ וחוקרות נוספות מגמה של גילוי מחדש שמטרתה לאתר ולפרסם יצירות נשיות ויצירות של נשים מתקופת היישוב. מתוך מחקרים אלה עולה כי היצירה הנשית הייתה קיימת תמיד, ובמגוון סוגות, אך כמעט לא הגיעה לתודעת הציבור. העיון המחודש בטקסטים אלו עושה צדק עם הכותבות, אך חשוב מכך, הוא משנה את האופן שבו אנו תופסים את התרבות העברית. הוא מאיר כיצד נשים מינפו את הכתיבה לקידום עמדה תרבותית, והיא אפשרה להן למחות, לעצב את זהותן ולהשמיע קול בחברה שנשלטה על ידי גברים.

הפער בין החזון למציאות בנוגע למעמדה של האישה בחברה הציונית, נושא שזכה למחקרים רבים, התבטא גם במרחב התרבותי. נשים הודרו מהספרות העברית שהתפתחה בארץ ישראל הן באופן שבו הציגו סופרי העליות הראשונות את הנשים, ויותר מכך בהדרת הסופרות העבריות מהקנון הספרותי-ציוני שהתגבש בתקופה זו. תופעה זו, שוליותן של נשים סופרות, אינה ייחודית לסופרות עבריות אלא אפיינה את כלל העולם המערבי בראשית המאה העשרים. מאז ראשית המאה העשרים נידון הנושא בעשרות רבות של ספרים ומאמרי מחקר, והוא כיום אחד הנושאים המרכזיים בחקר הספרות והתרבות העולמית בכלל.

גליון זה של מסכת מבקש להתחיל תהליך של תיקון היסטורי והיסטוריוגרפי לתופעה זו ולהשמיע את קולן של סופרות עבריות שפעלו במרחב הארץ-ישראלי, וקולן נאלם.

עם תחילתם של גלי העלייה הראשונים לארץ ישראל וראשיתה של הספרות הארץ-ישראלית החלו להישמע קולות של נשים שביקשו להתבטא באמצעות הכתיבה הספרותית. תופעה זו של נשים כותבות החל מן העלייה הראשונה היא תופעה חריגה, כיוון שרוב הנשים לא קיבלו השכלה כללית והשכלה עברית במידה מספקת שתאפשר להן לכתוב ולהשתלב במרחב הספרותי בן התקופה. יתר על כן, חשיפתן הפחותה לדיונים על התנועה הלאומית המתפתחת, הציונות, גרמה גם היא לשוליותן בתחום זה.

על אף ייחודן של נשים אלו, עצם הכניסה אל זירת הכתיבה לא הבטיחה את קבלתן אל הקנון המתהווה. הספרות הארץ-ישראלית של אותה העת העמידה במרכז את האתוס הלאומי ואת סיפור הקולקטיב אגב דחיקת קולו של היחיד, ובוודאי קולה של היחידה. נשים שביקשו לכתוב את חוויית החיים בארץ, את קשיי היום-יום, את הגעגועים או את חיי הרגש, נתפסו לא אחת כמי שעוסקות בזוטות שאינן הולמות את גודל השעה. כך נוצר דיסוננס מובנה: מצד אחד היו אותן נשים חלוצות שותפות במפעל הציוני, אך מן הצד האחר, כאשר ביקשו לתת ביטוי ספרותי לעולמן, הן נתקלו בביקורת ששפטה אותן בקנה מידה לאומי-גברי, אשר הותיר את יצירתן על פי רוב מחוץ לגדר. הדרה זו נמשכה גם בזמן העלייה השנייה והשלישית.

עם התבססות המפעל הציוני והגעת גלי העלייה המאוחרים השתנה הנוף התרבותי והחברתי ביישוב, ונשים רבות יותר מצאו לנכון לבטא את עצמן באמצעות המילה הכתובה. תהליכים אלו לא התרחשו בחלל ריק, הם היו שזורים במגמות כלל-עולמיות הקשורות למאבקים למען מעמדן של נשים בכלל ולהרחבת השכלתן של נשים בפרט. תהליכים אלו חלחלו בהדרגה גם אל החברה היהודית בארץ ישראל, ומעשה הכתיבה הנשית חדל להיות תופעה נדירה של יחידות סגולה ונעשה תופעה רווחת יותר. הכותבות היו נשים בעלות תודעה חברתית ופוליטית שביקשו להשתתף בשיח. ואולם הגידול המספרי וההתפתחות האינטלקטואלית לא תורגמו בהכרח ללגיטימציה ספרותית. גם כאשר גדלה נוכחותן המרחבית והתרבותית של הנשים, הן נתקלו שוב ושוב באותו שער נעול: הממסד הספרותי והביקורתי המשיך לסמן את כתיבתן כמשנית ומנע מרובן את המעבר מן השוליים אל מרכז הקנון הספרותי המתגבש.

הנשים הסופרות הציגו בכתיבתן מנעד רחב של תכנים וסוגות. נראה כי הן היו חשופות לפריחה התרבותית והספרותית שפורסמה סביבן הן במרחב הארץ-ישראלי, הן במרחב היהודי האירופי והן במרחב העולמי. הן היו חשופות לקטעי הספרות שפורסמו בעיתונים, לרומנים שהודפסו ופורסמו, לשירה ועוד, וחשיפה זו השפיעה על כתיבתן. על כן אי אפשר להציג כתיבה של נשים וכתיבה נשית בעלת מאפיינים אחידים ומאחדים. לצד הגיוון הרחב אפשר לראות כי הסופרת הארץ-ישראלית מבקשת 'להעמיד חלופה משלה הן לסיפור הציוני והן לזהות הנשית הלאומית', לדבריה של ברלוביץ.

אין לראות בכתיבה זו ניסיון לכתיבת היסטוריה או לתיעוד סדור של קורות העיתים, אך כתיבת עולמן הפנימי לא נותרה מנותקת מן המקום ומן הזמן. דרך כתיבת ה'אני' הן כתבו את ארץ ישראל בנקודת זמן ייחודית של בניית האומה. נקודת מבטן הייחודית אפשרה להן לכתוב את הארץ וקורותיה לא רק כזירה של התרחשות לאומית אלא כמרחב של חיי מעשה, של נוף ושל אדם (ובכללו אישה). מנקודת מבטן האישית הן שרטטו את הוויית החיים המקומית והעניקו לה משמעות ונופך שנעדרו לעיתים מן הכתיבה ה'גברית' בת הזמן. יתר על כן, פעמים רבות בכתיבתן של הסופרות העבריות, הן ילידות הארץ והן שעלו ארצה, אפשר למצוא התקוממות דוממת נגד

השתלטות הגבר על המפעל החלוצי ביישוב והצגת בניין הארץ כמפעל גברי בלבד.

*

גיליון זה של כתב העת 'מסכת' הוא אחד התוצרים של סמינר מחקר בנושא 'עיון ושיקום היסטוריוגרפי – נשים בתקופת היישוב', שנערך בשנת תשפ"ד בחסות המרכז לחקר האישה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר. במרכז פעילותו של סמינר המחקר עמדה המטרה לעודד מחדש את העיון התאורטי וההיסטוריוגרפי בקורפוס הנשים הכותבות, הן הכתיבה הספרותית (פרוזה, מחזות, שירה, ספרות ילדים) והן הכתיבה התיעודית (יומנים, מכתבים, אוטוביוגרפיות, סיפורי מסע, ועוד). הגיליון כולל שמונה מאמרים. מאמרים אלו אינם קורפוס מלא ואינם מתיימרים לסיים את מלאכת העיון והשקום ההיסטוריוגרפי של נשים כותבות בתקופת היישוב, אך הם פותחים אשנב לכתיבתן של נשים בתקופת בינוי האומה.

דבר המערכת

באוקטובר 1929 נדפס לראשונה ספרה של וירג'יניה וולף **חדר משלך**. הספר היה מאז לאחד הטקסטים המכוננים של התנועה הפמיניסטית במאה העשרים. כשביקשה לתת הסבר למיעוט הספרים שכתבו נשים בתרבות העולמית כתבה וולף באירוניה: 'זהו ספר חשוב, המבקר מניח, כי הוא עוסק במלחמה. וספר זה הוא חסר חשיבות כי הוא עוסק ברגשותיהן של נשים היושבות בחדר האורחים. סצנה המתרחשת בשדה-קרב חשובה יותר מסצנה המתרחשת בחנות [...] (חדר משלך, עמ' 86).

אם נעתיק את דבריה של וולף למרחב הארץ-ישראלי של אותה תקופה, נוכל לכתוב כך: זהו ספר חשוב כי הוא עוסק באידאולוגיה, בסוציאליזם, בכיבוש האדמה והעבודה, וספר זה הוא חסר חשיבות כי הוא עוסק ברגשותיהן של נשים היושבות בביתן. סצנה המתרחשת בשדה ובמרחב הציבורי חשובה יותר מסצנה המתרחשת במשפחה או בתוך נפשו של אדם.

חוברת זו של 'מסכת' מכילה את פרי עמלן ומחקרן של חוקרות שעוסקות בנשים כותבות בתקופת היישוב, תקופה שבה, כפי שכתבה וולף – כתיבתן של נשים והנושאים שעסקו בהם נחשבו בעיני ההגמוניה התרבותית ששלטה בתרבות העברית, ממש כמו בתרבות העולמית, שוליים וחסרי חשיבות. ובכל זאת, על אף ההדרה וחוסר העידוד, הנשים כתבו, וכתבו הרבה. מבט חלקי מאוד על כתיבתן המגוונת מאוד של נשים אלו מוצג במאמרים שבחוברת כ של כתב העת בעקבות סמינר חוקרות שערך 'המרכז לחקר האישה' בשנת תשפ"ד.

המאמר הראשון בחוברת עוסק בדמותה של אישה שבכמה מובנים מצויה על סיפו של המרחב שהחוברת כולה עוסקת בה. אידא בוראק, שדמותה עומדת במוקד מאמרה של רוני באר-מרקס, נראית במבט ראשון קשורה לגמרי לעולם הישן, שכן היא חייתה רוב שנותיה ב'עולם הישן', בחברה הדתית-אורתודוקסית באירופה, אך בכמה מובנים היא מבשרת באישיותה ובחייה את ראשיתה של הבשורה שבה עסק הסמינר ועוסקת החוברת כולה: נשים כותבות בתקופת היישוב, בראשית ההתיישבות הציונית בארץ ישראל.

בוראק הייתה גם משכילה ושוחרת השכלה יהודית ועברית וגם חסידה נלהבת של יישוב ארץ ישראל, אם כי למרבה הצער זכתה לחיות בה רק שנים ספורות מחייה. גם כשכבר זכתה לעלות לארץ, נאלצה לעזוב אותה לתקופה קצרה, שהייתה בסופו של דבר ימי חייה האחרונים. היא עזבה את הארץ בצער רב, כפי שכתבה במכתבה: 'לדאבון נפשי נאנסתי לעזוב את ארץ ישראל ושמתי דרכי שנית לחוץ לארץ [...] מאוד היתה קשה עלי הפרידה מארצנו הקדושה, אשר נפשי קשורה אליה וליושביה'.

אידא בוראק הייתה אולי 'הסנונית המבשרת את בוא האביב', ומאמרה של באר-מרקס מאפשר לנו הצצה לעולמה מבעד לשני מכתבים שכתבה לאחד מרבני יפו, שהיה קרוב למשפחתה, ובעלה מסר אותם לאחר מותה לפרסום בעיתון המוריה, 'ציון' לזכרה. הרב מיפו כתב לאידא בוראק, שישיבה אז בפריז, וניחם אותה על מות בתה הבכורה. בוראק השיבה לו על מכתב התנחומים וגם שיתפה אותו במכתביה בשאלות הנוגעות לחייה ולהשקפתה בענייני דת והשכלה, לאום, שפה ויישוב הארץ. אף שבוראק הייתה דמות חריגה בסביבתה ובחברה שחייתה בה רוב ימיה בהשכלתה ובתחומים שהתעניינה בהם, פרסום המכתבים לזכרה מאפשר לנו הצצה אל דמותה ואל חייה ומעניק לנו צוהר אל העולם שממנו יצאו רוב הנשים שהגיעו לארץ ופעלו בה בראשית המאה העשרים, הנשים שבהן עוסקת חוברת זו של 'מסכת'.

'אישה שפוייה וצנועה איננה כותבת ספרים' מבהירה וירג'יניה וולף בספרה, אך מכתבים לא נחשבו לחריגה מן המותר. 'אישה יכלה לכתוב מכתבים כשהיא ממשיכה לשבת ליד מיטת חוליו של אביה, היא יכלה לכתוב אותם ליד אש האח מבלי להפריע לשיחת הגברים'. דומה כי החריגה הניבטת אלינו מבעד למכתביה של בוראק אינה רק השכלתה הנרחבת ויכולת הכתיבה שלה אלא, ואולי בעיקר, העידוד שקיבלה הן מבעלה והן מן הרב ביפו, שהעריכו ועודדו את חוכמתה והשכלתה.

ארבעת המאמרים הבאים עוסקים בנשים השייכות להתיישבות העובדת או קשורות לתנועה זו בקשר חזק, אף שלכל אחת מן הכותבות המוצגות בהם קשר שונה עם תנועת ההתיישבות. במאמרה "לאגור רסיסי ביטויים": המאבק לשחרור הנשים מן האלם' מציגה תמר שכטר את מפעלן החלוצי של שלוש פעילות מרכזיות בתנועה הקיבוצית ובתנועת הפועלות: רחל כצנלסון, ליליה בסביץ ויוכבד בת-רחל, שפעלו רבות לעודד את הנשים בתקופת

היישוב, בעיקר הנשים מן ההתיישבות העובדת, 'לצאת מן האלם' ולהעלות על הכתב את חוויותיהן, וגם לפרסם ברבים דברים שכתבו.

נשים נמנעו מכתובה ובעיקר מפרסום דברים שכתבו בגלל החשש מחשיפה בציבור ומן התפיסה המקובלת שנושאי כתיבתן הם שוליים ובלתי חשובים לעומת הנושאים שהעסיקו את אנשי היישוב. במאמר מדגישה תמר שכטר את החשיבות ההיסטורית של כתיבתן של הנשים ככלי לעיצוב דמות העבריה החדשה ולהכנסת הקול הנשי לסיפור הלאומי, קול שבלט מאוד בהיעדרו בנרטיב ההיסטורי של העליות הראשונות.

שלא כרוב הנשים בתנועת ההתיישבות, שגזרו על עצמן אלם והיה צורך ביד מעודדת שתדרבן אותן לצאת ממנו, יהודית מְנֶשׁ (1901–1971) כתבה כ-35 יצירות שראו אור במוסף 'דבר' ובכמה עיתונים וכתבי עת אחרים. מנש הייתה חלק מחייה חברת קיבוץ עין חרוד, ואף שרוב שנותיה בארץ התגוררה בעיר, הייתה קשורה כל חייה להתיישבות העובדת ואף נקברה בעין חרוד. אף שיצירותיה נדפסו עוד בחייה, מעט מאוד דובר בה וביצירתה בחייה, ובוודאי לאחר מותה, והיא נשכחה מלב.

תמי קמינסקי, במאמרה על 'הזדהות וחתרנות בכתבי יהודית מנש', מעלה על נס את דמותה הנשכחת. במאמר משרטטת קמינסקי את זהותה החלוצית, המגדרית והמקצועית של מנש כפי שבאה לידי ביטוי בפרסומיה השונים. כתביה, בין אלו שפורסמו ובין אלו שנשתמרו במגירותיה, משקפים את אירועי חייה, את רגשותיה, את תחושותיה ואת הלכי נפשה. בכתביה יש לא מעט ביקורת על התנועה הקיבוצית, ובולטים בה תיאורים של דמויות בודדות, מלאות עצב ומועקה, משולי הקיבוץ.

למנש הייתה מערכת יחסים מורכבת עם החברה הקיבוצית, ובכתביה אפשר למצוא הזדהות לצד אכזבות ותחושת זרות. עם זאת, כשם שהפנתה את ביקורתה כלפי החברה כך נהגה גם פנימה, כלפי עצמה, בכל היבט של חייה. היא כתבה את לבטיה, ייסוריה ורגשות האשם שלה, במיוחד בנוגע לאימהותה וליחסה לילדיה. כתיבתה של מנש נבחנת במאמר כמרחב שנשזרות בו ביקורת על החברה הקיבוצית, על הפטריארכיה ועל גלות פנימית מתמשכת, לצד מאבק מתמיד על קול אישי, מקצועי ורגשי.

יעל גורדון (1879–1958), בתו של אהרן דוד גורדון, מנהיגם הרוחני הנערץ של אנשי העלייה השנייה והשלישית, עלתה ארצה בעקבות אביה בקיץ תרס"ח

(1908). בארץ נדדה גורדון בין מקומות רבים ושונים כשהיא עוסקת הן בחינוך והוראה והן בעבודה חקלאית ומתלבטת כל חייה בין שתי המלאכות, ששתיהן היו חשובות בעיניה ואהובות עליה. היא הייתה אחת מהמייסדות ומתוות הדרך לתנועת הפועלות בישראל והרוח החיה שהניעה את ההוצאה לאור של כתבי אביה, שלהם השפעה רבה ועמוקה על אלפי אנשים עד ימינו.

שלא כאביה, שהעיסוק המחקרי וההגותי בו ובכתביו לא פסק מעולם, דבריה של יעל בתו, אף שהעלתה על הכתב לא מעט מהגיגיה, נשארו בצל. עינת רמון מחלצת את יעל גורדון מאלמוניותה ובוחנת את כל הכתבים שהשאירה אחריה, בעיקר מכתבים אל אביה הנערץ, אך גם אל ידידותיה בדגניה ובמקומות אחרים. מבעד למכתביה אל אביה ואל חברותיה מאמרים פרי עטה שבהם עוסקת רמון במאמרה 'חישוף אור הנפש' במכתביה ובכתביה של יעל גורדון, מתגלה לעיני הקוראים דמותה של אישה עדינה מאוד ואצילת נפש המתלבטת לעומק על כל צעד וכיוון בחייה ובוחנת בחינה עמוקה וכנה את המציאות ובעיקר את עצמה וחייה לאור אישיותו והגותו הייחודית של אביה, שראתה בו לא רק אב אלא גם מורה רוחני, ומתוך ההתבוננות בעצמה היא בוחנת גם את הנשים הצעירות האחרות סביבה:

הצעירות העבריות שבאו הנה, מלבד שהן באות למלא את תפקידן הלאומי עבור בנות עמנו, הן רוצות גם למצוא את עצמן, את ה'אני' של האשה-אדם, שאין לו מקום מתאים יותר בעולם, למצוא את שורש נשמתו ולבוא לידי גילוי.

בדומה ליעל גורדון, גם רבקה אלפר, שבה עוסק מאמרה של מרגלית שילה, התלבטה בין נטייתה הטבעית לעבודת ההוראה ובין העבודה החשובה ביותר בעיניה בעת ההיא, עבודת האדמה. אלפר, שנעה בחייה בין עבודת האדמה ששבתה את ליבה ובין מלאכת הכתיבה שבה עסקה רוב חייה, שמה את הדברים בפי לאה כהן, גיבורת ספרה הידוע **המתנחלים בהר**: 'העם זקוק לעזרתך. איני חדלה להרהר בך כשאת עושה עבודה בלתי נחוצה לנו עתה [...]. בעוד מאה שנה נוכל להתפנות לכתוב ספרים. עתה נחוצים לנו עובדי אדמה, עתה יש ליצור ראשית כל קרקע לעם, והספרים החשובים ייכתבו כאשר יצמחו חיינו מן הקרקע'.

אלפר, שכתבה הייתה לה צורך נפשי עמוק, עלתה לארץ ב-1926, וב-1930 פרסמה את ספרה הראשון, **פרפורי מהפכה**, שבו פרסה את קורות חייה

בגולה לפני שעלתה. שילה בוחנת את מפעל הכתיבה הייחודי של אלפר, אשר הקדישה את יצירתה לתיעוד קולותיהן ופועלן של נשים בתקופת טרום המדינה ומתחקה אחר המעבר הדרמטי בכתיבתה של אלפר: מן הכתיבה האוטוביוגרפית החושפנית בספרה הראשון, המתארת את מעמדה השפל והפגיע של האישה היהודייה בגולה, אל הכתיבה התיעודית היסטורית בספריה המאוחרים: **המתנחלים בהר וקורות משפחה אחת**, המציגה נשים חלוצות, עצמאיות ופעילות במפעל הציוני. לדעתה של שילה, יצירותיה של אלפר מבקשות להתמודד עם הדרתן של נשים מהכרה בעשייתן החלוצית בארץ. בכך שילה מסמנת את אלפר כחלוצה של כתיבת היסטוריה של נשים בארץ.

מאמרה של ג'קלין לאזנוב, 'עדינה כהנסקי: המסע אל הציבוריות', עוסק בדמותה הנשכחת ורבת הפנים של עדינה כהנסקי, פעילה ציונית ופמיניסטית שנולדה בליטא, היגרה עם משפחתה לארגנטינה ועלתה לארץ ישראל בנעוריה, במחצית הראשונה של המאה העשרים. במוקד המאמר עומד המעבר המורכב של כהנסקי מהמרחב הפרטי והמשפחתי אל לב העשייה הציבורית, מתוך מעורבות עמוקה ומאבק עיקש למען מטרות רבות וחשובות: שוויון זכויות לנשים, סיוע סוציאלי ומשפטי לנשים ולילדים, הנחלת השפה העברית, קידום העבודה העברית, הגנה עצמית יהודית, התנגדות לתוכניות החלוקה ומאבק למען מדינת לאום יהודית.

כהנסקי פעלה ללא לאות להשגת מה שיחולל לתפיסתה צדק היסטורי: שוויון זכויות לנשים ובית לאומי לעם היהודי הנרדף, ועשתה זאת בעיקר באמצעות הכתיבה העיתונאית והפובליציסטית. לאזנוב מתחקה אחר קורות חייה התוססים ועשירי הפעלים של כהנסקי החל מילדותה בליטא והתבגרותה במושבות הברון בארגנטינה, דרך עלייתה לארץ והתיישבותה בראשון לציון, ועד להפיכתה לדמות מרכזית במאבקים פוליטיים וחברתיים סוערים.

באמצעות בחינה לעומק של סוגי הכתיבה המגוונים של כהנסקי: מאמרים בעיתונות ומכתבים למערכת, רשימות ספרותיות, מכתבים אישיים ומסמכים ארכיוניים שנחשפו לאחרונה, לאזנוב מבקשת לערער על הדיכוטומיה המקובלת בין עסקנות ובין הגות. המאמר עוקב אחרי מאבקה של כהנסקי, החל ממאבקה להנחלת השפה העברית וביקורתה על הספרות ה'גבוהה', המנותקת מהעם, דרך מלחמתה הנחרצת במוסדות היישוב למען זכות הבחירה לנשים, ועד לעמדותיה הניציות בשאלת חלוקת הארץ וההגנה

העצמית. כהנסקי הייתה אחת משתי נשים שנבחרו לראשונה לשמש במועצת יישוב בארץ ישראל. דמותה ופעילותה מאירות באור חדש את תרומתן של נשים מתוך הקבוצה השולית יותר, הקבוצה האזרחית, לעיצוב המרחב הציבורי בתקופת היישוב.

המשוררת אלה אמיתן וילנסקי מזוהה בתודעה הישראלית בעיקר הודות לשירה 'במדינת הגמדים' שחיברה בזמן שהייתה חיילת בצבא הבריטי בימי מלחמת העולם השנייה. אך אמיתן חיברה עוד שירי ילדים רבים, ומאמרה של סמדר פלך-פרץ עוסק בקבוצת שירי ילדים שכתבה שיוצרים מרחב פואטי של שיח אינטרטקסטואלי ביקורתי עם המקרא, שבמרכזו הנכחה של קולות נשיים וילדיים המושתקים בנרטיב התנ"כי.

באמצעות קריאה צמודה במבחר משירים אלו הכותבת בוחנת את הזיקות המקראיות ביצירתה של אמיתן ואת האופן שבו זיקות אלה משמשות מנוף למחאה נשית שמצויה בשירים אלו. בחינת עומק של השירים מגלה כי מעבר לצורה ולסגנון הילדיים והתמימים, המועצמים באמצעות האיורים העליזים של בינה גבירץ, מסתתרים מסרים ביקורתיים ואף חתרניים.

המאמר 'נועצות בלבבן: איך בנות תקופת היישוב כתבו רומנטיקה' מבקש לערער על הנחת היסוד הרווחת במחקר, שלפיה כתיבתן של נשים בתקופת היישוב הייתה תמיד כפופה למתח שבין המגדר ללאום. הכותבת, דנה קרן-יער, מבקשת להתמקד בציר אחר: הציר האישי והרומנטי. המאמר מנסה לחלץ את סוגת ה'כתיבה הרומנטית' – העוסקת ביחסי אהבה וזוגיות – ממעמדה השולי והנחות, ולהציגה כזירה חלופית שנשים יכלו לחקור בה את הממד העצמי והאותנטי שלהן מעבר למסגרות הקולקטיביות הנוקשות. הכתיבה הרומנטית מוצגת כאן גם כדרך של התמודדות עם ההגמוניה הגברית.

בהגיען לארץ ישראל ולחברה לאומית קולקטיביסטית לא התכחשו חלוצות הכתיבה בעברית למאויי לבן, והצליחו לשמר דרך כתיבתן מגע עם רצונותיהן, העדפותיהן ובחירותיהן. העיסוק באישי בסיפורים שלהן עולה מכתובה על קשרים עם גברים, קשרים שבמסגרתם אישה עצמאית זוקפת את קומתה ושואלת שאלות על עצמיותה. המאמר בוחן סיפורים שכתבו חמדה בן-יהודה, מרים טל ושרה לוי-תנאי. הגיבורות בסיפוריהן בוחנות קשרים רומנטיים דרך שאלות של זיוף, אותנטיות והתמסרות. מנקודת מבטן

התמסרות מתבררת כיכולת שהן גאות בה ובחורות בה למנוף ולמכפיל כוח. הכותבות, שלא זנחו את האישי גם בתקופת מאמץ לאומי גורף, הראו שכתובה על האישי אינה רק עניין של רווחה ופנאי אלא צורך פנימי אותנטי ומשמעותי.

אנו מקווים שאסופה זו תשמש אבן פינה למחקרים עתידיים, אך אין היא אלא תחילתה של הדרך. אנו תקווה כי העושר התמטי והסגנוני העולה מן המאמרים יעורר סקרנות מחקרית חדשה וישמש זרז לחוקרות ולחוקרים נוספים לגשת אל הארכיונים ואל המדפים הנשכחים. השדה של כתיבת נשים בתקופת היישוב הוא רחב ידיים ורב רבדים, ועדיין ממתין לגילויים רבים שטרם נחשפו. אנו רואים בגיליון זה הזמנה פתוחה להמשך הדיון והעיון, מתוך שאיפה כי בעקבותיו יתווספו נדבכים נוספים שירחיבו את גבולותיו של קורפוס חשוב ומתגבש זה.

*

מערכת מסכת והכותבות מודות לפרופ' יפה ברלוביץ ולפרופ' מרגלית שילה, שהובילו את סמינר החוקרות על נשים כותבות בתקופת היישוב, לפרופ' לילך רוזנברג, העומדת בראש המרכז לחקר האישה, ולד"ר יצחק פס, מרכז הסמינר. ותודה מיוחדת לד"ר נעמה טייטלבוים-קריא, שהצטרפה בחוברת זו למערכת 'מסכת' וסייעה רבות בעריכתו של כרך מיוחד זה.